

Η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού

Σκέψεις με αφορμή την ίδρυση και τη λειτουργία του «Ανώτατου Δικαστηρίου» του Facebook*

του Κωνσταντίνου Γιαννακόπουλου

Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

«Καθώς η κοινότητά της αυξήθηκε σε περισσότερα από δύο δισεκατομμύρια άτομα, έγινε όλο και πιο ξεκάθαρο για την εταιρία Facebook ότι δεν θα έπρεπε να λαμβάνει από μόνη της τόσες πολλές αποφάσεις σχετικά με την έκφραση και την ασφάλεια στο διαδίκτυο. Το Oversight Board δημιουργήθηκε για να βοηθήσει το Facebook να απαντήσει σε μερικές από τις πιο δύσκολες ερωτήσεις σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο: τι πρέπει να καταργήσει, τι να αφήσει και γιατί. Το συμβούλιο χρησιμοποιεί την ανεξάρτητη κρίση του για να υποστηρίξει το δικαίωμα των ανθρώπων στην ελεύθερη έκφραση και να διασφαλίσει ότι τα δικαιώματα αυτά γίνονται σεβαστά επαρκώς. Οι αποφάσεις του συμβουλίου για τη διατήρηση ή την ανατροπή των αποφάσεων περιεχομένου του Facebook θα είναι δεσμευτικές, πράγμα που σημαίνει ότι το Facebook θα πρέπει να τις εφαρμόσει, εκτός αν κάτι τέτοιο θα μπορούσε να παραβιάσει τον νόμο». Με το κείμενο αυτό υποδέχεται τους αναγνώστες της η ιστοσελίδα του Oversight Board (OB)¹, του εποπτικού συμβουλίου που ήδη αποκαλείται «Ανώτατο Δικαστήριο» του Facebook.

Το OB συγκροτήθηκε στο πλαίσιο μιας πολιτικής αυτορρύθμισης του Facebook, το οποίο έχει επανειλημμένα δεχτεί επικρίσεις πάνω σε θέματα διαχείρισης περιεχομένου και βλέπει τα εθνικά κράτη και τους διακρατικούς οργανισμούς να προσπαθούν να εξοπλιστούν με νέα θεσμικά μέσα ελέγχου, όπως είναι η Digital Services Act και η Digital Markets Act που δρο-

μολογεί η Ευρωπαϊκή Ένωση². Μετά από μια μακρά διαδικασία³, το OB απέκτησε τα πρώτα 20 μέλη του, στα οποία περιλαμβάνονται μία πρώην Πρωθυπουργός, μία κάτοχος Νόμπελ Ειρήνης, συνταγματολόγοι και ειδικοί σε θέματα δικαιωμάτων που έχουν ζήσει σε 27 χώρες και μιλούν τουλάχιστον 29 γλώσσες, καίτοι το ένα τέταρτο αυτών των μελών προέρχεται από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ)⁴.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι το OB αποτελεί μια αξιοσημείωτη θεσμική αντίδραση ενός κρίσιμου διαχειριστή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social media), τα οποία, εν μέσω πανδημίας, άλλοτε εκθειάζονται ως η «Γη της Επαγγελίας» για την ανθρωπότητα, καθώς διασφαλίζουν την επικοινωνία και την άσκηση θεμελιωδών ελευθεριών και, πρωτίστως, της ελευθερίας της έκφρασης, και άλλοτε δαιμονοποιούνται, καθώς έχουν αποκτήσει ανησυχητικά μεγάλη δύναμη και αποτελούν πηγή ψεύτικων ειδήσεων (fake news) και, ευρύτερα, πολύ σημαντικών κινδύνων για την προστασία της προσωπικότητας, τις πολιτικές ελευθερίες και την ασφάλεια των ανθρώπων⁵. Ορισμένοι υποστηρίζουν ήδη ότι το Facebook, δημιουργώντας το δικό του εικονικό δικαστήριο, τείνει όλο και περισσό-

(2) Βλ. *European Commission*, The Digital Services Act package <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/digital-services-act-package>>.

(3) Βλ. *K. Klontz*, Inside the Making of Facebook's Supreme Court, *The New Yorker*, 12.2.2021 <<https://www.newyorker.com/tech/annals-of-technology/inside-the-making-of-facebooks-supreme-court>>.

(4) «Ανακοινώθηκαν τα πρώτα μέλη του "Ανώτατου Δικαστηρίου" του Facebook», *Η Ναυτεμπορική*, 7.5.2020 <<https://www.naftemporiki.gr/story/1596820/anakoinothikan-ta-prota-meli-tou-anotatu-dikastiriou-tou-facebook>>.

(5) Βλ., αντί άλλων, *Α. Ασητη*, Ψηφιακή Ελεύθερη Έκφραση: Κράτος, Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης & Μηχανές Αναζήτησης μεταξύ ιδιωτικοποίησης του ελέγχου & ελέγχου του ιδιώτη, *Νομική Βιβλιοθήκη*, 2020, *Π. Μαντζούφα*, Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση. Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι, <www.constitutionalism.gr> 27.3.2021.

(*) Το παρόν κείμενο αποτελεί ανεπτυγμένη εκδοχή του σχολίου με τίτλο «Το "Ανώτατο Δικαστήριο" του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού», που αναρτήθηκε στις 26.2.2021 στην ιστοσελίδα του συγγραφέα <<https://cyannakopoulos.gr/to-anotato-dikastirio-tou-facebook-kai-i-kryfi-goiteia-tou-idiotikou-psifiakou-syntagmatismou-26-2-2021/>>.

(1) <<https://oversightboard.com>>.

τερο να μοιάζει με ένα πραγματικό «ψηφιακό Κράτος» ικανό να ανταγωνιστεί τα παραδοσιακά πολιτικά κράτη⁶. Σε κάθε περίπτωση, στα μάτια των θεωρητικών του δικαίου, το ΟΒ εμφανίζεται ως το πιο εντυπωσιακό ιδιωτικό εποικοδόμημα της παγκοσμιοποίησης, η κοσμοπολίτικη σύλληψη του οποίου προβάλλει ως ανταγωνιστική της αίγλης των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων και των υπερεθνικών δικαιοδοτικών οργάνων που εγγυώνται, μέχρι σήμερα, τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, ο ενθουσιασμός που μπορεί να προκάλεσαν σε ορισμένους οι πρώτες αποφάσεις του ΟΒ (Α) συνδυάστηκε δικαιολογημένα με έναν έντονο σκεπτικισμό, που αφορά, ιδίως, τον χαρακτήρα του συνταγματισμού που προωθεί το ΟΒ (Β).

A. Από τον ενθουσιασμό...

Οι πρώτες αποφάσεις του ΟΒ, που άρχισαν να δημοσιεύονται στις 28 Ιανουαρίου 2021⁷, προκάλεσαν ένα είδος κρυφού ενθουσιασμού σε όσους, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, αναζητούν νέες πηγές συ-

(6) Βλ. P. Terraz, *Le désir mimétique de Mark Zuckerberg*, Philosophie magazine, avril 2021 <<https://www.philomag.com/articles/le-desir-mimetique-de-mark-zuckerberg>>.

(7) Βλ. <<https://oversightboard.com/decision/>>. Μέχρι τη στιγμή που δόθηκε προς δημοσίευση το παρόν άρθρο, το ΟΒ είχε ολοκληρώσει την εξέταση υποθέσεων που αφορούσαν ένα σχόλιο δημόσιου προσώπου για μία ανάρτηση σχετική με τη βία κατά των Γάλλων (2020-001-FB-UA), μία φωτογραφία ενός νεκρού παιδιού παράλληλα με ένα σχόλιο σχετικά με τη μεταχείριση των Μουσουλμάνων Uyghur από την Κίνα (2020-002-FB-UA), ένα σύνολο φωτογραφιών που φερόταν να δείχνει εκκλησίες στο Μπακού με λεζάντα που υποδήλωνε περιφρόνηση για τους ανθρώπους του Αζερμπαϊτζάν και υποστήριξη της Αρμενίας στη σύγκρουση στο Ναγκόρνο-Καραμπάχ (2020-003-FB-UA), φωτογραφίες με γυναικείο γυμνό που σχετιζόνταν με συμπτώματα καρκίνου του μαστού (2020-004-IG-UA), μια ανάρτηση άποψης του J. Goebbels, του Υπουργού Προπαγάνδας της ναζιστικής Γερμανίας από το 1933 ως το 1945 (2020-005-FB-UA), μια ανάρτηση σε μια ομάδα που ισχυριζόταν ότι η χρήση υδροξυλωροκίνης και αζιθρομυκίνης αποτελεί κατάλληλη θεραπεία για τον COVID-19 και επέκρινε τη στρατηγική της Γαλλίας για τη θεραπεία του COVID-19 (2020-006-FB-FBR), μία ανάρτηση που θεωρήθηκε συγκαλυμμένη απειλή βίας συνδεδεμένη, ιδίως, με θρησκευτικές εντάσεις στην Ινδία (2020-007-FB-FBR), μία ανάρτηση με ρατσιστικές καρικατούρες που είχαν τη μορφή μαύρων προσώπων (ατόμων μεταμφιεσμένων ή με μαύρο μακιγιάζ) (2021-002-FB-UA), μία δημοσίευση που εκδήλωνε ανησυχία απέναντι στη δυσμενή μεταχείριση εκ μέρους της κυβέρνησης της Ινδίας μιας θρησκευτικής μειονότητας (2021-003-FB-UA) και την αναστολή του λογαριασμού του πρώην Προέδρου των ΗΠΑ, D. Trump (2021-001-FB-FBR). Στην πρώτη υπόθεση δεν εκδόθηκε απόφαση, διότι το αντικείμενό της έπαυσε να υφίσταται, ενώ, στις λοιπές υποθέσεις, το ΟΒ επιβεβαίωσε την απόφαση του Facebook περί απομάκρυνσης του σχετικού περιεχομένου μόνο στις περιπτώσεις της υπόθεσης 2020-003-FB-UA, της υπόθεσης 2021-002-FB-UA και της υπόθεσης 2021-001-FB-FBR.

νταγματικού δικαίου, πέρα από τα κράτη, σε ιδιωτικές οντότητες. Στις αποφάσεις αυτές, που φαίνεται να απηχούν στον υπερθετικό βαθμό το φανταστικό αυτού του *κοινωνιακού συνταγματισμού* (societal constitutionalism)⁸, πήρε σάρκα και οστά ένα πρώτο ολοκληρωμένο εγχείρημα ενδικοφανούς προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Την ίδια στιγμή, στις αποφάσεις αυτές, εντοπίστηκε ένα φαινόμενο ανάλογο με εκείνο της θέσμησης του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από το Supreme Court των ΗΠΑ.

Το ΟΒ διέπεται από διαδικαστικούς κανόνες που αφορούν τόσο τις προϋποθέσεις προσφυγής ενώπιόν του κατά των αποφάσεων που λαμβάνει η εταιρία σχετικά με το περιεχόμενο του Facebook και του Instagram, όσο και τη διαδικασία έκδοσης και εκτέλεσης των αποφάσεων του ίδιου του ΟΒ⁹. Πρόκειται για κανόνες που προσιδιάζουν στους δικονομικούς κανόνες που ισχύουν στις εθνικές και υπερεθνικές έννομες τάξεις, γεγονός που συμβάλλει στην ενίσχυση της αξιοπιστίας του ΟΒ ως ενδικοφανούς οργάνου.

Παράλληλα, πέρα από τον πλουραλισμό των εξειδικεύσεων των μελών του, ο οποίος υπερβαίνει την κατά κανόνα αποκλειστική νομική κατάρτιση των μελών των παραδοσιακών εθνικών και υπερεθνικών δικαστηρίων, το ΟΒ εμφανίζεται να ακολουθεί διαδικασίες οι οποίες ενισχύουν, κατά τρόπο εντυπωσιακό, τη φερεγγυότητα και τη νομιμοποίηση του σκεπτικού των αποφάσεών του και οι οποίες δύσκολα θα μπορούσαν, μέχρι σήμερα, να εξασφαλιστούν στα παραπάνω παραδοσιακά δικαστήρια. Συναφώς, για

(8) Σχετικά με τον κοινωνιακό συνταγματισμό (societal constitutionalism), βλ., αντί άλλων, D. Sciulli, *Foundations of Societal Constitutionalism: Principles from the Concepts of Communicative Action and Procedural Legality*, *The British Journal of Sociology*, n° 39, 1988, σ. 377 επ., *τον ιδίου*, *Theory of Societal Constitutionalism: Foundations of a Non-Marxist Critical Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, *τον ιδίου*, *Corporate Power in Civil Society. An Application of Societal Constitutionalism*, New York and London, New York University Press, 2001, G. Teubner, *Fragments constitutionnels. Le constitutionnalisme sociétal à l'ère de la globalisation*, traduction et préface d'I. Aubert, Classiques Garnier, 2016, *τον ιδίου*, *Constitutionnalisme sociétal: Neuf variations sur un thème de David Sciulli*, *Jus Politicum*, n° 19 <<http://juspoliticum.com/article/Constitutionnalisme-societal-Neuf-variations-sur-un-theme-de-David-Sciulli-1203.html>>, J. De Munck, *Le défi du constitutionnalisme sociétal*, σ: P. d'Argent/M. Verdussen/D. Renders (επιμ.), *Les visages de l'Etat. Liber amicorum Yves Lejeune*, Bruylant, Bruxelles 2017, σ. 293 επ.. Βλ. και G. Teubner, *Πολυσυγκεμιστικό Δίκαιο: Το Συνταγματικό Δίκαιο της Κοινωνίας των Πολιτών*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2005.

(9) Βλ. <<https://oversightboard.com/appeals-process/>>.

την προετοιμασία των αποφάσεών του, το ΟΒ εμφανίζεται να έχει τη δυνατότητα να αναθέτει ανεξάρτητη έρευνα, απευθυνόμενο σε ερευνητικό ινστιτούτο που, διαθέτοντας μια ομάδα με περισσότερους από 50 κοινωνικούς επιστήμονες σε έξι ηπείρους και περισσότερους από 3.200 εθνικούς εμπειρογνώμονες από όλον τον κόσμο, μπορεί να προσφέρει στο ΟΒ την εξειδικευμένη γνώση του για το γενικότερο κοινωνικο-πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο μιας υπόθεσης. Ταυτόχρονα, άλλη εταιρία της οποίας οι ειδικοί φέρεται να μιλούν άνετα περισσότερες από 350 γλώσσες και δουλεύουν από 5.000 πόλεις παγκοσμίως, εμφανίζεται να εισφέρει στο ΟΒ εξειδικευμένες γλωσσολογικές γνώσεις¹⁰.

Περαιτέρω, ενώ η περιορισμένη, κατ' αρχήν, αρμοδιότητα που χορηγήθηκε στο ΟΒ αναφορικά με αμφισβητούμενες διαγραφές μεμονωμένων δημοσιεύσεων ή σχολίων ήταν να εφαρμόζει αλλά να μην αμφισβητεί τα Πρότυπα Πολιτικής της Κοινότητας και τις Αξίες («Φωνή, Αυθεντικότητα, Ασφάλεια, Απώρριπτο, Αξιοπρέπεια») που πηγάζουν από τους κανόνες εταιρικής διακυβέρνησης του Facebook (*lex Facebook*), κατά την άσκηση αυτής της αρμοδιότητάς του το ΟΒ φαίνεται, στις πρώτες αποφάσεις του, να επικαλείται το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όχι μόνο ως συμπλήρωμα της *lex Facebook*, αλλά ως θεμελιώδες πλαίσιο ελέγχου της. Από λειτουργική άποψη, λοιπόν, το ΟΒ δίνει εξ αρχής την εντύπωση ότι, κατά το πρότυπο του Supreme Court των ΗΠΑ, θέλει να εξελιχθεί πράγματι σε ένα είδος ανώτατου δικαστηρίου που προάγει τον έλεγχο «συνταγματικότητας» και, συνακόλουθα, τη «συνταγματοποίηση» της *lex Facebook*¹¹.

Στο πλαίσιο αυτό, η επίκληση των κανόνων του διεθνούς δικαίου και, ιδίως, του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του 1966, επιτρέπει στο ΟΒ να εφαρμόζει συστηματικά την αρχή της αναλογικότητας των περιορισμών της ελευθερίας της έκφρασης¹². Η εφαρμογή της εν λόγω αρχής αντισταθμίζει τον αυτοματισμό που αναπαράγουν τα Πρότυπα Πολιτικής της Κοινότητας ή/και

η χρήση συναφών αλγόριθμων¹³ εκ μέρους της εταιρίας που διαχειρίζεται τις πλατφόρμες του Facebook και του Instagram και, πάντως, προσφέρει τη δυνατότητα στο ΟΒ να συνδυάζει την ενιαία ερμηνεία σε παγκόσμιο επίπεδο των κανόνων περί προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων με το συγκεκριμένο πλαίσιο εφαρμογής τους σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση¹⁴. Άλλωστε, όπως έχει ήδη επισημανθεί, κυρίως βάσει της ανάλυσης αυτού του πλαισίου εφαρμογής το ΟΒ έδωσε ένα ηχηρό μήνυμα ενίσχυσης της ελευθερίας της έκφρασης στις πέντε πρώτες αποφάσεις του, δεχόμενο, στις τέσσερις από αυτές, ότι έπρεπε να ανακληθεί η απομάκρυνση περιεχομένου που είχε αποφασίσει η εταιρία που διαχειρίζεται τις παραπάνω πλατφόρμες¹⁵.

(13) Για τους κινδύνους που δημιουργεί η χρήση αλγόριθμων ως προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και τους μετασχηματισμούς του σχετικού δικαστικού ελέγχου, βλ. K. Benyekhlef (επιμ.), Droit algorithmique (dossier spécial), 2020 25-3 Lex-electronica, σ. 1 - 185 <<https://www.lex-electronica.org/articles/volume-25-2020-vol25-n3/droit-algorithmique-version-integrale/>>.

(14) Βλ., για παράδειγμα, την απόφαση επί της υπόθεσης 2020-007-FB-FBR, στην οποία, ως προς τη μη αναγκαιότητα της απομάκρυνσης του υπό εξέταση περιεχομένου και ως προς τη συμφωνία με το διεθνές επίπεδο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της επαναφοράς του εν λόγω περιεχομένου, έγιναν, μεταξύ άλλων, δεκτά τα εξής: «Το Συμβούλιο έλαβε υπόψη του μια σειρά από παράγοντες για να καταλήξει ότι η βλάβη δεν ήταν πιθανή. Η ευρύτητα του στόχου ("άπιστοι") και η έλλειψη σαφήνειας γύρω από την πιθανότητα επέλευσης σωματικής βλάβης ή βίας, η οποία δεν φάνηκε να είναι επικείμενη, συνέβαλαν στο να καταλήξει η πλειοψηφία σε αυτό το συμπέρασμα. Το γεγονός ότι ο χρήστης δεν φάνηκε να είναι κρατικός παράγοντας ή δημόσιο πρόσωπο ή να έχει συγκεκριμένη επιρροή στη συμπεριφορά των άλλων με άλλο τρόπο, ήταν επίσης σημαντικό. Επιπλέον, δεν υπήρχε συγκεκριμένη αναφορά σε συγκεκριμένο χρόνο ή τοποθεσία όπου θα λάμβανε χώρα μια απειλούμενη ή υποκινούμενη πράξη. Η έρευνα του Συμβουλίου έδειξε ότι οι διαμαρτυρίες στην Ινδία μετά τις δηλώσεις Μακρόν δεν ήταν, κατά τις πληροφορίες, βίαιες. Από αυτήν την άποψη, ορισμένα μέλη του Συμβουλίου σημείωσαν ότι η συγκεκριμένη ομάδα του Facebook απευθυνόταν σε άτομα στην Ινδία κι εν μέρει σε αυτούς που μιλούσαν τη γλώσσα Χίντι, το οποίο σημαίνει ότι το εύρος της επιρροής μπορεί να ήταν πιο εντοπισμένο σε μία περιοχή στην οποία δεν έλαβαν χώρα βίαιες αντιδράσεις [...] Ωστόσο, η πλειοψηφία θεώρησε ότι το Facebook δεν εξέτασε προσεκτικά όλες τις πληροφορίες γύρω από το γενικότερο πλαίσιο εκφοράς της ανάρτησης. Το Συμβούλιο έδωσε έμφαση στο ότι η επαναφορά του περιεχομένου δεν σημαίνει συμφωνία με αυτό το περιεχόμενο και επεσήμανε τις δυσκολίες στο να αξιολογηθούν συγκεκριμένες ή κωδικοποιημένες απειλές. Παρόλ' αυτά, για αυτό το συγκεκριμένο περιεχόμενο, το διεθνές επίπεδο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως του δικαιώματος έκφρασης, δικαιολογεί την απόφαση του Συμβουλίου να επαναφέρει το περιεχόμενο» (σκέψη 8.3).

(15) Βλ. J. Montero Regules, The Facebook Oversight Board and 'Context': Analyzing the first decisions on hate speech, VerfBlog, 16.2.2021 <<https://verfassungsblog.de/fob-context/>>. Για τις υποθέσεις των πέντε πρώτων αποφάσεων του ΟΒ, βλ. και παραπάνω, υποσημείωση με αρ. 7.

(10) Βλ. το σημείωμα επί της διαδικασίας στην απόφαση επί της υπόθεσης 2020-007-FB-FBR.

(11) Βλ. L. Gradoni, Constitutional Review via Facebook's Oversight Board: How platform governance had its Marbury v Madison, VerfBlog, 10.2.2021 <<https://verfassungsblog.de/fob-marbury-v-madison/>>.

(12) Βλ., ενδεικτικά, τις αποφάσεις επί της υποθέσεων 2020-003-FB-UA και 2021-002-FB-UA.

Μέσω της επίκλησης των κανόνων του διεθνούς δικαίου, το ΟΒ θεμελιώνει επίσης τις συστάσεις που συχνά απευθύνει στην εταιρία σχετικά με τα Πρότυπα Πολιτικής της Κοινότητας, όπως τη σύσταση να δοθούν πρόσθετες πληροφορίες στους χρήστες για την εμπέλεια και την εφαρμογή αυτών των κοινοτικών Προτύπων, ώστε να υπάρχει βεβαιότητα ότι οι χρήστες έχουν ξεκάθαρη εικόνα για το ποιο περιεχόμενο δεν είναι επιτρεπτό¹⁶, τη σύσταση να κοινοποιούνται πάντα στους χρήστες οι λόγοι για την επιβολή κοινοτικών Προτύπων εναντίον τους, συμπεριλαμβανομένου του συγκεκριμένου κανόνα που εφαρμόζει σε κάθε περίπτωση το Facebook¹⁷, ή τη σύσταση τα κοινοτικά Πρότυπα να καταστούν προσβάσιμα σε όλες τις γλώσσες που μιλούνται από πολλούς από τους χρήστες του¹⁸. Προωθώντας την προσαρμογή της εφαρμογής των κοινοτικών Προτύπων προς τις απαιτήσεις του διεθνούς δικαίου, το ΟΒ φαίνεται να προάγει τη σαφήνεια, την προσβασιμότητα και την προβλεψιμότητα της *lex Facebook*, καθώς και την πληρέστερη αιτιολογία των αποφάσεων της εταιρίας επί του περιεχομένου των αναρτήσεων. Με τον τρόπο αυτόν, το ΟΒ φαίνεται να συμβάλλει στην ενσωμάτωση στοιχείων καλής νομοθέτησης και χρηστής διοίκησης στο πλαίσιο της εταιρικής διακυβέρνησης, γεγονός που πιστώνεται στα θετικά αυτού του νεοπαγούς θεσμού.

Αξίζει δε να σημειωθεί ότι, στην περίφημη υπόθεση της επιβολής περιορισμών στον λογαριασμό του πρώην Προέδρου των ΗΠΑ, D. Trump¹⁹, το ΟΒ έδωσε δείγματα και της διάθεσής του να ελίσσεται, όπως οι ώριμοι συνταγματικοί δικαστές σε υποθέσεις ιδιαίτερης πολιτικής και οικονομικής σημασίας, εναλλάσσοντας στοιχεία αυτοπεριορισμού που νομιμοποιούν τις ελεγχόμενες ειλημμένες αποφάσεις και στοιχεία ακτιβισμού που επιχειρούν να πλαισιώσουν και να εξορθολογίσουν τη λήψη παρόμοιων αποφάσεων στο μέλλον²⁰.

(16) Βλ. την απόφαση επί της υπόθεσης 2020-007-FB-FBR.

(17) Βλ. τις αποφάσεις επί της υπόθεσης 2020-003-FB-UA και επί της υπόθεσης 2021-002-FB-UA.

(18) Βλ. την απόφαση επί της υπόθεσης 2021-003-FB-UA.

(19) Βλ., αντί άλλων, *Après la fermeture du compte de Donald Trump, Facebook et son «Conseil de surveillance» en quête de légitimité*, Le Journal du Dimanche, 24.2.2021 <<https://www.lejdd.fr/International/apres-la-fermeture-du-compte-de-donald-trump-facebook-et-son-conseil-de-surveillance-en-quete-de-legitimite-4027385>>, D. Ghosh/J. Hendrix, Facebook's Oversight Board Takes on the Curious Case of Donald J. Trump, *VerfBlog*, 29.1.2021 <<https://verfassungsblog.de/fob-trump/>>.

(20) Στην απόφαση επί της υπόθεσης 2021-001-FB-FBR, το ΟΒ έκρινε ότι οι περιορισμοί στον λογαριασμό του D. Trump ήταν δικαιολογημένοι,

B. ...στον σκεπτικισμό

Ο όποιος ενθουσιασμός προκλήθηκε από τις πρώτες αποφάσεις του ΟΒ συνδυάστηκε με έναν έντονο σκεπτικισμό. Από νωρίς επισημάνθηκε ότι το ΟΒ, καίτοι μπορεί να αυξήσει τη διαφάνεια, κάνοντας το Facebook πιο υπεύθυνο για τις επιλογές του, αποτελεί έναν ιδιωτικό θεσμό, του οποίου η νομιμοποίηση και οι πόροι εξαρτώνται από τον ιδιώτη ιδρυτή του. Ο θεσμός αυτός προωθεί μια μορφή ιδιωτικής απονομής δικαιοσύνης επί ζητημάτων διαδικτυακού περιεχομένου, η οποία περιθωριοποιεί και υβριδοποιεί τις συνταγματικές αξίες και τις δημοκρατικές εγγυήσεις. Η λογική του ΟΒ, ενώ φαίνεται να βασίζεται στο διεθνές δίκαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα, δεν παύει να επηρεάζεται αναπόφευκτα από τα ιδιωτικά Πρότυπα που ορίζονται στις οδηγίες του Facebook. Συναφώς, το ΟΒ, από την αρμοδιότητα του οποίου εκφεύγουν ακόμη τα περισσότερα από τα σημαντικά ζητήματα της διακυβέρνησης της οικείας διαδικτυακής πλατφόρμας, θα μπορούσε να γοητεύσει και να καθυστερήσει τους δημόσιους φορείς για τις αρετές της αυτορρύθμισης, ενώ συγχρόνως θα διαβρώνει τις δικαιοδοτικές αξίες και θα εδραιώνει τομείς εξουσίας που εκφεύγουν της δημοκρατικής εποπτείας²¹. Ο παραπάνω σκεπτικισμός είναι σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένος, καθώς το ΟΒ μοιάζει να είναι «*πρώτα απ' όλα μια άσκηση δημοσίων σχέσεων εκ μέρους του Facebook*»²². Κατά τούτο, ο ιδιωτικός ψηφιακός συνταγματισμός που προωθεί το ΟΒ, ως αποθέωση

διότι τη στιγμή των επίμαχων δημοσιεύσεων, υπήρχε σαφής και άμεσος κίνδυνος βλάβης, καθώς, ως Πρόεδρος, ο D. Trump ασκούσε μεγάλη επιρροή, τα δε λόγια υποστήριξής του προς όσους εμπλέκονταν στις ταραχές νομιμοποίησαν τις βίαιες ενέργειές τους. Ωστόσο, το ΟΒ έκρινε επίσης ότι δεν ήταν κατάλληλη η επιβολή αόριστης αναστολής του λογαριασμού του D. Trump, θεωρώντας πως δεν επιτρέπεται το Facebook να κρατήσει έναν χρήστη εκτός της πλατφόρμας για μια απροσδιόριστη περίοδο, χωρίς κριτήρια για το πότε ή για το εάν θα αποκατασταθεί ο λογαριασμός του. Για τον λόγο αυτόν, το ΟΒ κάλεσε το Facebook να επανεξετάσει, εντός έξι μηνών, την αυθαίρετη ποινή που επέβαλε και να αποφασίσει την κατάλληλη ποινή που πρέπει, αφενός, να βασίζεται στη σοβαρότητα της παραβίασης και στην προοπτική μελλοντικής βλάβης και, αφετέρου, να είναι συνεπής με τους κανόνες του Facebook για σοβαρές παραβιάσεις. Την ίδια στιγμή, το ΟΒ απηύθυνε στην εταιρία λεπτομερείς συστάσεις σχετικά με τον τρόπο αξιολόγησης των αναρτήσεων από επιδραστικούς χρήστες και, ιδίως, από πολιτικούς ηγέτες, επιδιώκοντας να αναπτυχθούν σαφείς, απαραίτητες και αναλογικές πολιτικές που προάγουν την ασφάλεια του κοινού και σέβονται την ελευθερία της έκφρασης.

(21) Βλ. O. Pollicino/G. De Gregorio, *Shedding Light on the Darkness of Content Moderation: The First Decisions of the Facebook Oversight Board*, *VerfBlog*, 5.2.2021 <<https://verfassungsblog.de/fob-constitutionalism/>>.

(22) Βλ. J. Montero Regules, *The Facebook Oversight Board and 'Context': Analyzing the first decisions on hate speech*, *ό.π.*

του κοινωνιακού συνταγματισμού, ενέχει μια σειρά από κινδύνους, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει πράγματι ο κίνδυνος της ιδιαίτερης γοητείας που, όπως ανέδειξε ο Luis Buñuel²³, ασκεί στους ανθρώπους η διακριτική και ευπρεπής καταστρατήγηση των θεμελιωδών κανόνων και αξιών.

Γενικά, ο κοινωνιακός συνταγματισμός, ο οποίος θεμελιώνεται στην αποδόμηση του εθνικού κράτους και στη μειωμένη αποτελεσματικότητα των υπερεθνικών οργανισμών, προάγει μια απλουστευτική σύλληψη του συνταγματισμού και μια ιδιωτικοποίηση των συνταγματικών προτύπων. Προσδίδει στην έννοια του «συντάγματος» μια σημασία κυρίως λειτουργική, στερούμενη των θεσμικών και ιστορικών συμφραζομένων της, έτσι ώστε κάθε συλλογικότητα του κοινωνικού χώρου να μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο «συνταγματοποίησης» (*ubi societas, ibi constitutio*). Ταυτίζει δε τον συνταγματισμό όχι με το σύνολο της κοινωνίας, αλλά με διακριτούς επιμέρους κοινωνικούς τομείς που γίνονται αντικείμενο ενός αυτόνομου τομεακού συντάγματος (π.χ. *lex mercatoria*, *lex sportiva*, πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνή ιδιωτικά πανεπιστήμια κ.λπ.), γεγονός που ανατρέπει το παραδοσιακό πρότυπο του συντάγματος, το οποίο διέπει το σύνολο μιας πολιτικής κοινότητας και δεν υπόκειται στην αρχή της ειδικότητας. Με τον τρόπο αυτόν, ο κοινωνιακός συνταγματισμός νομιμοποιεί την απολιτικοποίηση της τμηματικής απαλλοτρίωσης της κρατικής κυριαρχίας από ιδιωτικούς, μη κρατικούς και μη διακρατικούς φορείς. Τούτο κατακερματίζει τον συνταγματισμό σε ανταγωνιστικά υποσυστήματα οργάνωσης δημόσιας ή ιδιωτικής εξουσίας. Ωθεί δε τους πολίτες να αναζητούν, ως άτομα πλέον, βοήθεια από κάθε λογής ιδιωτικά υποκατάστατα των κρατικών θεσμών, τα οποία έτσι ενισχύονται και αμφισβητούν περαιτέρω τόσο τα εθνικά κράτη όσο και τους διακρατικούς οργανισμούς²⁴.

Μέχρι στιγμής, στο πλαίσιο της *συνταγματικής απορρύθμισης* που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο *συνταγματικό πλουραλισμό* σε περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο²⁵, η ενίσχυση του κοινωνιακού συνταγματισμού, που υποστηρίζει και υποστηρίζεται

από τον εν λόγω πλουραλισμό²⁶, ευνοεί την επανεμφάνιση χαρακτηριστικών που προϋπήρχαν του σύγχρονου κράτους και είναι ξένα προς τη Δημοκρατία και το φιλελεύθερο και κοινωνικό Κράτος Δικαίου που αναπτύχθηκε την εποχή του νεωτερικού συνταγματισμού. Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας: την εξασθένιση και τον κατακερματισμό της κρατικής εξουσίας σε συνδυασμό με την επικράτηση της αντίληψης ότι η κυριαρχία διαμοιράζεται και μεταβιβάζεται, τον συμφυρμό απρόσωπων και δημοσίων σχέσεων με σχέσεις προσωπικές και ιδιωτικές, που προωθεί την ιδιωτική διαχείριση των δημοσίων εξουσιών και την υποχώρηση των δημοσίων κανόνων υπέρ των ιδιωτικών σχέσεων, τη σύγχυση και τις διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ των ασκούντων εξουσία, καθώς επίσης και την έλλειψη τάξης και την αυξημένη ανασφάλεια. Στο πλαίσιο αυτό, ο μετανεωτερικός συνταγματισμός αντί, κατά το καντιανό ιδεώδες, να προάγει μια παγκόσμια, κοσμοπολίτικη τάξη, φαίνεται να ακολουθεί μάλλον την κατεύθυνση ενός *φεουδαρχικού συνταγματισμού*²⁷.

Η διόρθωση αυτής της κατεύθυνσης δεν είναι ευχερής και οι αντικειμενικές δυσκολίες διαχείρισης εκ μέρους του εθνικού, του ευρωπαϊκού και του διεθνούς δικαίου ενός εγχειρήματος όπως η ίδρυση και η λειτουργία του ΟΒ το καθιστούν φανερό. Η προβολή του βάρους που αναλογεί στα μεμονωμένα κράτη και στις διακρατικές οντότητες να λάβουν όσο το δυνατόν γρηγορότερα τα κατάλληλα μέτρα, ώστε να πλαισιωθεί και να περιοριστεί στον προσήκοντα συμπληρωματικό της ρόλο η δράση του ΟΒ, είναι απολύτως ορθή. Ωστόσο, πέραν από τις επιμέρους δυσκολίες που εμφανίζει η ανάληψη αυτού του βάρους²⁸, υπό τις παρούσες συνθήκες, το αίτημα πλαισίωσης του ΟΒ μοιάζει περισσότερο με μια ευχή, καθώς, ακόμη κι αν τα κράτη και οι διακρατικές οντότητες ανταποκριθούν στο παραπάνω βάρος τους, το νομικό πλαίσιο που θα προκύψει ίσως να μην είναι τελικά αποτελεσματικό. Η αμφιβολία αυτή συνδέεται με μια σειρά ερωτημά-

(23) Βλ., ιδίως, την κινηματογραφική ταινία του «Η κρυφή γοητεία της μπορτζουαζίας» (*Le charme discret de la bourgeoisie*).

(24) Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas Publications, Athènes - Salonique 2019, σφ. 179.

(25) *Idem*, *passim*.

(26) Βλ. R. Michaels, *Global Legal Pluralism*, *Annual Review of Law & Social Science*, vol. 5, 2009, σφ. 243 επ. <<https://core.ac.uk/download/pdf/62563409.pdf>>.

(27) Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, ό.π., σφ. 180.

(28) Βλ., ενδεικτικά, ως προς τα δύσκολα ζητήματα της ευθύνης των διαχειριστών μέσω κοινωνικής δικτύωσης που καλείται να ρυθμίσει η Digital Services Act, J. Barata, *The Digital Services Act and the Reproduction of Old Confusions: Obligations, Liabilities and Safeguards in Content Moderation*, *VerfBlog*, 2.3.2021 <<https://verfassungsblog.de/dsa-confusions/>>.

των, που, όπως έχει δείξει και ο θεωρητικός προβληματισμός γύρω από το λεγόμενο «παγκόσμιο δίκαιο» και, γενικότερα, γύρω από το δίκαιο πέρα από το κράτος²⁹, δύσκολα βρίσκουν ικανοποιητικές απαντήσεις.

Ποια είναι άραγε η οντότητα εκείνη, ο δήμος εκείνος, η πολιτική κοινωνία εκείνη που θα μπορούσε να θέσει ενιαίους νομικούς κανόνες ικανούς να οριοθετήσουν με επάρκεια την παγκόσμιας εμβέλειας δράση του ΟΒ; Ποιες είναι άραγε οι κατάλληλες δικαστικές αρχές που θα μπορούσαν να ελέγξουν, κατά τρόπο πλήρη, έγκαιρο, συστηματικό και ομοιόμορφο, τη συμμόρφωση του ΟΒ και, τελικά, της εταιρίας που διαχειρίζεται τις πλατφόρμες του Facebook και του Instagram προς τους παραπάνω κανόνες; Ποιοι είναι άραγε οι φορείς και ποιες οι διαδικασίες που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την εκτέλεση των αποφάσεων αυτών των δικαστικών αρχών; Εξάλλου, ακόμη κι αν βρεθούν οι πλέον ικανοί φορείς και οι πλέον κατάλληλες διαδικασίες, ποιο πρέπει να είναι, σε τελική ανάλυση, το περιεχόμενο των θεμελιωδών κανόνων ενιαίας προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο; Η λεγόμενη «οικουμενικότητα της αντίληψης του δυτικού κόσμου» για την προστασία αυτή είναι μάλλον μια υπερεκτίμηση τόσο της υπεροχής του απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο όσο και της ίδιας της ενότητας και της συνοχής αυτής της αντίληψης. Σε ό,τι αφορά δε την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, η έλλειψη μιας τέτοιας ενότητας και συνοχής είναι κάτι περισσότερο από εμφανής³⁰. Αρκεί να ληφθεί υπόψη, μεταξύ άλλων, ότι η διατύπωση και, συνακόλουθα, η ερμηνεία της Πρώτης Τροπολογίας του Συντάγματος των ΗΠΑ, η οποία ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι «το Κογκρέσο δεν θα εγκρίνει νόμο που [...] θα περιορίζει την ελευθερία του λόγου», διαφέρουν ουσιωδώς από τη διατύπωση και την ερμηνεία της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία προβλέπει ρητά μια σειρά περιορισμών των σχετικών με την

ελευθερία της έκφρασης δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην πρώτη παράγραφο του ίδιου άρθρου³¹. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι κάθε προσπάθεια διεθνοποίησης των κανόνων δημοσίου δικαίου, ως μέσου δικαιοκρατικής θέσμησης του κυβερνοχώρου και αποφυγής του αποικισμού του από το βορειοαμερικανικό κυρίως δίκαιο, βρίσκεται αντιμέτωπη με τους εδαφικούς περιορισμούς των κανόνων δικαίου και την αμφίβολη δυνατότητα σύναψης μιας καθολικής διεθνούς συνθήκης και δημιουργίας μιας αντίστοιχης διεθνούς αρχής για τη διακυβέρνηση του κυβερνοχώρου νοούμενου ως κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας³².

Καθώς, σε παγκόσμιο επίπεδο, μάλλον δεν υπάρχει μια κοινωνία των πολιτών αλλά απλώς μια κοινωνία ατόμων, είναι ιδιαίτερα δυσχερές να φανταστεί κανείς το ενδεχόμενο να υλοποιηθεί, σε εύλογο χρονικό διάστημα, μια συγκροτημένη παγκόσμια διακυβέρνηση και, μάλιστα, με όρους δημοκρατικούς και δικαιοκρατικούς. Δεδομένης αυτής της δυσχέρειας, είναι προφανές ότι, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, ακόμη κι αν η εταιρία που διαχειρίζεται το Facebook και το Instagram, όπως κάθε διαχειριστής μέσω κοινωνικής δικτύωσης παγκόσμιας εμβέλειας, μπορεί να μην παραβιάσει ευθέως κάθε νέο εθνικό ή διεθνή κανόνα δικαίου, επιδιώκοντας να αποφύγει τις ευθείες συγκρούσεις με –μεγάλα ιδίως– κράτη και διακρατικούς οργανισμούς όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, η ίδια εταιρία θα έχει παράλληλα τη δυνατότητα σημαντικών ελιγμών και απο-

(29) Βλ., αντί άλλων, *L. Cohen-Tanugi*, *Le droit sans l'État: Sur la démocratie en France et en Amérique*, PUF, 1985, *S. Cassese*, Πέρα από το Κράτος, επιμέλεια - μετάφραση Γ. Ι. Δελλή/Μ. Ι. Ανδρικόπουλου/Α. Σ. Χασαπόπουλου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2009, *J.-Y. Chérot/B. Frydman* (επιμ.), *La science du droit dans la globalisation*, Bruylant, 2012, *M. Delmas-Marty*, *De la grande accélération à la grande métamorphose. Vers un ordre juridique planétaire*, Lormont, Le Bord de l'eau, 2017.

(30) Βλ. και *Α. Φωτιάδου*, Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου, δικαστικές τεχνικές και ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2006.

(31) «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας. 2. Η άσκησις των ελευθεριών τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα και ευθύνες δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας». Βλ. και *Π. Μαντζούφα*, Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση. Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι, ό.π., ιδίως σ. 8 επ..

(32) Βλ. *J.-J. Lavenue*, *Internationalisation ou américanisation du droit public: l'exemple paradoxal du droit du cyberspace confronté à la notion d'ordre public*, *Lex Electronica*, vol. 11, n° 2 (Automne/Fall 2006) <<https://www.lex-electronica.org/articles/vol11/num2/internationalisation-ou-ame-ricanisation-du-droit-public-lexemple-paradoxal-du-droit-du-cyberspace-confronte-a-la-notion-dordre-public/>>.

φυγής αποτελεσματικών ελέγχων, εκμεταλλεόμενη τα μεγάλα κενά και τις αντιφάσεις που θα εξακολουθούν να υπάρχουν στη διεθνή και σε κάθε εθνική έννομη τάξη³³. Άλλωστε, όπως καταδεικνύει, σε περιφερειακό επίπεδο, και η ασύμμετρη εξέλιξη του διαλόγου των δικαστών στην Ευρώπη³⁴, φαίνεται να ισχύουν ακόμη οι επισημάνσεις του S. Cassese ότι πολλές από τις μορφές παγκόσμιας δικαιοσύνης «βρίσκονται σε εμβρυακό ακόμα στάδιο ανάπτυξης» και ότι «η διαδικασία δικαστικοποίησης περιπλέκεται από τον ανταγωνισμό μεταξύ δικαστικών συστημάτων ο οποίος ανακλύπτει [...] και από τη διάδραση μεταξύ εθνικών και παγκόσμιων δικαιοδοτικών συστημάτων (που μπορεί να είναι συμπληρωματικά, ανταγωνιστικά ή να τελούν σε ιεραρχική σχέση)»³⁵.

* * *

(33) Συναφώς, είναι αξιοσημείωτο ότι, με αφορμή την απόφαση επί της υπόθεσης της αναστολής του λογαριασμού του D. Trump (2021-001-FB-FBR), σχολιάστηκε ήδη ότι η αυξανόμενη εξάρτηση του ΟΒ από τις αρχές της αναλογικότητας και της διαφάνειας σηματοδοτεί μια τάση αποστασιοποίησής του από το δόγμα της Πρώτης Τροπολογίας, που χαρακτηρίζει τον συνταγματισμό των ΗΠΑ, και προσέγγισής του προς το ευρωπαϊκό δόγμα προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης. Βλ. O. Pollicino/G. De Gregorio/M. Bassini, Trump's Indefinite Ban: Shifting the Facebook Oversight Board away from the First Amendment Doctrine, VerfBlog, 11.5.2021 <<https://verfassungsblog.de/fob-trump-2/>>.

(34) Βλ. C. Yannakopoulos, La déréglementation constitutionnelle en Europe, ό.π., σ. 180 επ.

(35) Βλ. S. Cassese, Πέρα από το Κράτος, ό.π., σ. 32 - 33.

Ο ψηφιακός συνταγματισμός που προωθεί το ΟΒ μοιάζει να σηματοδοτεί ένα νέο στάδιο στη διαλεκτική εξέλιξη του μετανεωτερικού συνταγματισμού. Εκμεταλλεόμενος τη μόνη άφθαρτη πτυχή του αφηγήματος της παγκοσμιοποίησης, τη διαπλανητική κοινότητα των ατόμων που σερφάρουν στο διαδίκτυο μετέχοντας σε πολλαπλούς κοινωνικούς χώρους και πολιτικές οντότητες³⁶, αναπροσανατολίζει τον κοινωνικό συνταγματισμό σε ένα κρίσιμο, παγκόσμιο ιδεώδες: τη θέσπιση ενός αποτελεσματικού στην πράξη συστήματος οικουμενικής προστασίας του πλέον σημαντικού πολιτικά ατομικού δικαιώματος, της ελευθερίας της έκφρασης. Είναι πολύ νωρίς να προδικάσουμε τις νίκες ή τις ήττες που θα σημειώσει στον διάλογο και στις συγκρούσεις του τόσο με τα διάφορα κράτη και τους διακρατικούς οργανισμούς όσο και με άλλα ανταγωνιστικά μορφώματα κοινωνικού συνταγματισμού³⁷. Προς το παρόν, αρκεί να επισημάνουμε τον κίνδυνο της γοητείας του.

(36) Βλ. C. Yannakopoulos, La déréglementation constitutionnelle en Europe, ό.π., σ. 175.

(37) Ας σημειωθεί ότι, σε απάντηση προς την ίδρυση του ΟΒ, δημιουργήθηκε το «Real Facebook Oversight Board», ένας φορέας που δεν χρηματοδοτείται από το Facebook και διεκδίκησε να διαμορφώσει μια πιο αντιπροσωπευτική και αντικειμενική διαδικασία εποπτείας του Facebook, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι κίνδυνοι για τη Δημοκρατία <<https://the-citizens.com/real-facebook-oversight/>>.

